

..

..

تاریخ تفکر اسلامی و تأثیر آن بر علوم انسانی

تهیه و تألیف:

صدیقه پیشیان

دانش آموخته کارشناسی ارشد دانشگاه شهید بهشتی

و

دکتر محمد بهمنشیری

انتشارات ریتاج

«آیینۀ جویندگان حقیقت»

سرشناسه: پیشانیان، صدیقه، ۱۳۵۸ -
 عنوان و نام پدیدآور: تاریخ تفکر اسلامی و تأثیر آن بر علوم انسانی / صدیقه پیشانیان، محمد بریهی، بهمنشیری.
 مشخصات نشر: اصفهان: ریتاج، ۱۴۰۵.
 مشخصات ظاهری: ۱۷۴ ص.
 شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۹۰۴۸۰-۵-۴
 وضعیت فهرست نویسی: فیا
 یادداشت: کتابنامه
 موضوع: جامعه‌شناسی اسلامی
 Islamic sociology
 اسلام -- تجدید حیات فکری
 Islamic renewal
 جامعه‌شناسی -- تاریخ
 Sociology -- History
 دین و علوم انسانی
 Religion and the humanities
 شناسه افزوده: بریهی، بهمنشیری، محمد، ۱۳۷۴ -
 رده بندی کنگره: BP۲۳۰
 رده بندی دیویی: ۲۹۷/۵۸۳
 شماره کتابشناسی ملی: ۱۰۵۴۳۷۵۲
 اطلاعات رکورد کتابشناسی: فیا
 تاریخ درخواست: ۱۴۰۵/۰۳/۱۸
 تاریخ پاسخگویی:
 کد پیگیری: ۱۰۵۴۳۶۴۳

نام کتاب: تاریخ تفکر اسلامی و تأثیر آن بر علوم انسانی
 نام نویسنده: صدیقه پیشانیان و دکتر محمد بریهی بهمنشیری
 ناشر: انتشارات بین المللی ریتاج
 شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه
 نوبت چاپ: اول
 چاپ: دیجیتال
 قیمت: در وبسایت انتشارات درج شده است
 آدرس: استان اصفهان - شهرستان اصفهان
 شماره تماس دفتر انتشارات: ۰۳۱۳۱۳۰۱۶۸۷
 شماره موبایل مدیر مسئول انتشارات: ۰۹۱۶۷۹۱۱۳۷۱
 وبسایت: www.drberehi.com

درباره کتاب ۷

سخنان مؤلفان ۸

تقدیم به ۸

پیشگفتار ۸

مقدمه ۱۲

بیان‌های معرفتی تفکر اسلامی ۱۸

معرفی کلی جهان‌بینی اسلامی ۱۹

Error! Bookmark not defined. منابع و ابزارهای شناخت در اسلام

Error! Bookmark not defined. عقل و وحی در نظام شناخت اسلامی

Error! Bookmark not defined. مقایسه با دیگر نظام‌های معرفتی

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. مراحل تطور تفکر اسلامی

Error! Bookmark not defined. عصر پیامبر و خلفای راشدین

Error! Bookmark not defined. دوره اموی و عباسی و شکل‌گیری علم کلام

Error! Bookmark not دوره مدارس و مکاتب فکری (اشاعره، معتزله و دیگر مکاتب)

defined.

Error! Bookmark not defined. دوران رکود و تلاش‌های نوزایی اندیشه اسلامی

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. فلسفه اسلامی و تأثیر آن

Error! Bookmark not defined. پیدایش فلسفه اسلامی و نقش فیلسوفان نخستین

Error! Bookmark not defined. فلسفه اشراقی و حکمت متعالیه

Error! Bookmark not defined. نقدها و مناظرات فلسفی در جهان اسلام

Error! Bookmark not defined. تأثیر فلسفه اسلامی بر سنت‌های فکری دیگر

Error! Bookmark not defined. نفوذ فلسفه اسلامی بر فلسفه یهودی در قرون وسطی

Error! Bookmark not defined. تأثیر فلسفه اسلامی بر الهیات و فلسفه مسیحی

Error! Bookmark not defined. تأثیر فلسفه اسلامی بر علم (Science)، پزشکی و ریاضیات اروپا
defined.

Error! Bookmark not defined. تأثیر فلسفه اشراقی بر سنت‌های عرفانی و فلسفه‌های شرقی
defined.

Error! Bookmark not defined. نقش فلسفه اسلامی در شکل‌گیری جهان‌بینی مدرن

Error! Bookmark not defined. تأثیر فلسفه اسلامی بر ادبیات و فرهنگ

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. علم‌کلام و الهیات اسلامی

Error! Bookmark not defined. ماهیت و اهداف علم کلام

Error! Bookmark not defined. مکاتب کلامی در تاریخ اسلام

Error! Bookmark not defined. تحولات کلام در دوره‌های بعد

Error! Bookmark not defined. رابطه علم کلام با دیگر شاخه‌های علوم انسانی

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. فقه و روش استنباط در اندیشه اسلامی

Error! Bookmark not defined. جایگاه فقه در ساختار علوم اسلامی

Error! Bookmark not defined. اصول فقه و روش‌های اجتهاد

Error! Bookmark not defined. پیوند فقه با اخلاق و نظم اجتماعی

Error! Bookmark not defined. نقش فقه در شکل‌گیری نهادهای اجتماعی

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. عرفان اسلامی و ابعاد فرهنگی آن.

Error! Bookmark not defined. مبانی نظری عرفان اسلامی.

Error! Bookmark not defined. چهره‌ها و مکاتب مهم عرفانی.

Error! Bookmark not defined. نسبت عرفان با دیگر شاخه‌های علوم انسانی.

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. تأثیر اندیشه اسلامی بر علوم انسانی.

Error! Bookmark not defined. نگاه تاریخی در اندیشه اسلامی.

Error! Bookmark not defined. ابعاد اجتماعی و جامعه‌شناختی تفکر اسلامی.

Error! Bookmark not defined. مبانی روان‌شناسی در سنت اسلامی.

Error! Bookmark not defined. نقش اندیشه اسلامی در تعلیم و تربیت.

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. چالش‌ها و افق‌های نوین تفکر اسلامی.

Error! Bookmark not defined. مواجهه اندیشه اسلامی با مدرنیته.

Error! Bookmark not defined. بازخوانی سنت در پرتو مسائل معاصر.

Error! Bookmark not defined. امکان شکل‌گیری علوم انسانی اسلامی.

Error! Bookmark not defined. جایگاه تفکر اسلامی در آینده مطالعات انسانی.

Error! Bookmark not defined. جمع‌بندی.

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. منابع.

Error! Bookmark not defined. منابع فارسی و عربی.

Error! Bookmark not defined. منابع انگلیسی.

درباره کتاب

این کتاب با عنوان «تاریخ تفکر اسلامی و تأثیر آن بر علوم انسانی» به قلم سرکار خانم صدیقه بینشیان و دکتر محمد بریهی بهمنشیری، پژوهشی جامع و تحلیلی است که به بررسی سیر تحول اندیشه اسلامی از صدر اسلام تا دوران معاصر می‌پردازد. نویسندگان با تکیه بر بنیادهای معرفتی برگرفته از وحی، عقل، تجربه و شهود، نقش فلسفه، کلام، فقه و عرفان اسلامی را در شکل‌گیری علوم انسانی تبیین می‌کنند. این کتاب ضمن مرور مکاتب فکری مختلف مانند: (معتزله، اشاعره، فلسفه مشاء، اشراق و حکمت متعالیه)، تأثیر متقابل تفکر اسلامی بر حوزه‌هایی چون روان‌شناسی، جامعه‌شناسی، تربیت و سیاست را نشان می‌دهد و در نهایت، چالش‌ها و افق‌های نوین برای بازسازی علوم انسانی بر پایه جهان‌بینی اسلامی را مورد بحث قرار می‌دهد که در مجموع توانسته است این تألیف را به اثری ارزشمند برای دانشجویان، پژوهشگران و علاقه‌مندان به مطالعات اسلامی و علوم انسانی تبدیل نماید.

سخنان مؤلفان

بسم الله الرحمن الرحيم سپاس پروردگاری را که فضل و کرمش بر خلائق گسترده و فیض و عطایش را با دهش و محبتش برایشان پخش و منتشر کرده، عالمی که پنهانی‌ها را داناست و درون‌ها را آگاه، اولی است که پیش از او چیزی نبوده و آخری است که او را غایتی نیست، او را در تمام امورش سپاس و ستایش می‌کنم و بر رعایت حقوقش از خودش یاری و کمک می‌جویم.

تقدیم به

ساحت مقدس رسول اکرم و اهل بیت که در طول دوران هدایتگر امت‌ها بوده‌اند.

پیشگفتار

تفکر اسلامی یکی از پیچیده‌ترین، گسترده‌ترین و ماندگارترین نظام‌های فکری در تاریخ تمدن بشری است؛ نظامی که نه تنها حوزه دین و معنویت را شکل داده، بلکه در عرصه‌های گوناگون معرفت، اخلاق، سیاست، جامعه، هنر و فرهنگ نقش‌آفرین بوده است. هنگامی که از «تاریخ تفکر اسلامی» سخن می‌گوییم، در واقع از مجموعه‌ای پرحجم از تلاش‌های عقلی، روحی و علمی سخن می‌رانیم که طی چهارده قرن، در گستره‌ای از آندلس تا ماوراءالنهر، توسط صدها متفکر، فیلسوف، محدث، متکلم، عارف، فقیه و مصلح اجتماعی شکل گرفته است. این گستردگی و تنوع، خود نشان می‌دهد که تفکر اسلامی تنها یک سیستم ذهنی یا مجموعه‌ای از گزاره‌ها نیست؛ بلکه جهان مستقلی است با افق‌های معرفتی، روش‌های تحلیل، بنیادهای عقلانی و تجربه‌های زیسته خاص خود.

تاریخ اندیشه اسلامی، در هر دوره‌ای با مسائل ویژه‌ای روبه‌رو بوده است؛ مسائلی که گاه در سطح نظری و گاه در سطح اجتماعی، سیاسی و تمدنی مطرح شده‌اند. در دوران صدر اسلام، مسأله اصلی درک وحی و پیاده‌سازی آموزه‌های قرآنی در زندگی فردی و جمعی بود. با گسترش قلمرو اسلام، ورود فرهنگ‌ها و زبان‌های مختلف، مواجهه با یونانیان، ایرانیان، رومیان و هندیان و برخورد با دانش‌ها و سنت‌های فکری دیگر، اندیشه اسلامی مرحله‌ای تازه را آغاز کرد؛ مرحله‌ای که در آن مفاهیم بنیادین چون عقل، نفس، وجود، عدالت، اختیار، قضا و قدر، روح، سیاست، جامعه و اخلاق در بستری وسیع‌تر مورد گفت‌وگو قرار گرفتند. همین فرایند تاریخی، بستر ظهور و رشد فلسفه اسلامی و علم کلام را فراهم کرد؛ دو حوزه‌ای که نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری جهان‌بینی اسلامی داشتند.

یکی از ویژگی‌های مهم تفکر اسلامی، تنوع مکاتب و همزیستی اندیشه‌هاست. برخلاف تصور ساده‌انگارانه‌ای که گاه مطرح می‌شود، تفکر اسلامی یک‌صدایی نیست؛ بلکه مجموعه‌ای از گفت‌وگوهای درونی، اختلافات روش‌شناختی، مناظرات فکری، نقدهای عمیق و گاه تضارب‌های جدی است که در مجموع، یک منظومه زنده و پویا را تشکیل می‌دهند. مکاتب فلسفی گوناگون چون مشائی، اشراقی و حکمت متعالیه هر یک با رویکرد و مبانی ویژه‌خود به تحلیل جهان پرداخته‌اند. همین‌طور مکاتب کلامی چون معتزله، اشاعره، ماتریدیّه و کلام شیعی، هرکدام با مجموعه‌ای از مسائل، روش‌ها و اهداف خاص خود تلاش کرده‌اند از مبانی اعتقادی اسلام دفاع کنند یا آن‌ها را تفسیر کنند. عرفان اسلامی نیز که در بستر تجربه دینی و شهود معنوی شکل گرفته، لایه دیگری از این منظومه فکری را تشکیل می‌دهد؛ لایه‌ای که بر جنبه باطنی انسان، تهذیب نفس و شناخت اشراقی تأکید دارد و در عین حال تأثیرات عمیقی بر هنر، ادبیات، اخلاق و حتی سیاست برجای گذاشته است.

مجموعه این حوزه‌ها، تفکر اسلامی را تبدیل به یکی از کامل‌ترین و چندبعدی‌ترین نظام‌های معرفتی جهان کرده است. با این‌همه، اهمیت اصلی بررسی تاریخ تفکر اسلامی در روزگار کنونی نه تنها در فهم گذشته، بلکه در فهم امروز و فرداست.

جهان معاصر، جهانی است که علوم انسانی در آن محوریت دارد. علوم انسانی امروز، با مفاهیمی چون هویت، قدرت، جامعه، فرهنگ، روان، معنا، دین، آموزش، تاریخ و آگاهی سروکار دارد. این علوم، در قالب‌های مختلف خود مانند: جامعه‌شناسی، روان‌شناسی، علوم تربیتی، علوم سیاسی، تاریخ، فلسفه، اخلاق و انسان‌شناسی، شیوه فهم ما از واقعیت را شکل می‌دهند. اما این علوم، برخلاف ظاهر تکنیکی و خنثای خود، «بی‌پیش‌فرض» نیستند. هر علم انسانی، مبتنی بر مجموعه‌ای از مبانی فلسفی، انسان‌شناختی، اخلاقی و حتی الهیاتی است.

در این نقطه است که ضرورت گفت‌وگوی میان تفکر اسلامی و علوم انسانی مطرح می‌شود. پرسش اصلی این است:

آیا تفکر اسلامی، با آن پیشینه عمیق و تنوع گسترده، می‌تواند در فضای علوم انسانی معاصر سهمی مستقل و مؤثر داشته باشد؟

برای پاسخ به این پرسش، لازم است نخست بدانیم تفکر اسلامی چه مسیری طی کرده، چه عواملی در شکل‌گیری آن نقش داشته‌اند و چه ظرفیت‌هایی در ساختار درونی آن نهفته است.

کتاب حاضر، حاصل تلاشی است برای پاسخ‌دهی علمی و سنجیده به این پرسش بنیادین. این اثر می‌کوشد تصویری جامع، دقیق و تحلیلی از تاریخ تفکر اسلامی ارائه دهد؛ تصویری که نه تنها تحولات تاریخی، بلکه مبانی، روش‌ها، مسائل و دستاوردهای این اندیشه را در طول قرن‌ها آشکار می‌کند سپس نشان می‌دهد که چگونه این اندیشه بر علوم انسانی تأثیر گذاشته و چگونه می‌تواند دوباره، در قالبی روزآمد و روش‌مند، در این عرصه نقش‌آفرینی کند.

در فصل‌های ابتدایی، تلاش شده تصویری شفاف از عناصر سازنده تفکر اسلامی ارائه شود: عناصر معرفتی، عقلانی، تجربی، عرفانی و الهیاتی. این عناصر، شالوده‌ای را تشکیل می‌دهند که در طول تاریخ در قالب مکاتب فکری مختلف تجلی یافته‌اند. در بخش‌های بعد، به تحولاتی پرداخته می‌شود که تفکر اسلامی را از یک سنت دینی - اجتماعی نخستین، به یک تمدن فکری چندرگه و بینافرهنگی تبدیل کرد. این تحولات، گاه بستر رقابت و گاه بستر همکاری میان جریان‌های فکری را پدید آوردند؛ اما در مجموع سبب غنای اندیشه اسلامی شدند.

در بخش‌های میانی کتاب، بررسی می‌کنیم که چگونه فلسفه اسلامی توانست از دل آموزه‌های دینی و در تعامل با فلسفه یونانی، دستگاه‌های نظری مستقلی ایجاد کند. همین‌طور نشان داده می‌شود که علم کلام چگونه از یک دانش جدلی محافظه‌کار آغاز شد و به تدریج تبدیل به علمی روش‌مند شد که به پرسش‌های فلسفی، عقلانی و اخلاقی جهان اسلام پاسخ می‌داد. عرفان اسلامی نیز به‌عنوان یکی از اصیل‌ترین تجربه‌های معنوی بشر، در این کتاب با نگاهی تحلیلی و تاریخی بررسی می‌شود و تأثیر آن بر هنر، ادبیات، اخلاق، تربیت و انسان‌شناسی توضیح داده می‌شود. فقه و اصول نیز که یکی از محورهای اصلی تمدن اسلامی بوده، در این اثر نه صرفاً به‌عنوان دانش احکام، بلکه به‌عنوان دانشی اجتماعی، اخلاقی و معرفتی مطالعه می‌شود.

بخش‌های پایانی کتاب، به نسبت تفکر اسلامی با علوم انسانی اختصاص دارد. در این قسمت، تلاش شده نشان داده شود که چگونه اندیشه اسلامی می‌تواند در برابر جریان‌های فکری معاصر مانند: سکولاریسم، اومانیسم، لیبرالیسم، پوزیتیویسم و جریان‌های انتقادی، موضعی عقلانی، فعال و مولد اتخاذ کند. همچنین توضیح داده می‌شود که چگونه می‌توان بر اساس مبانی انسان‌شناختی اسلامی، نظریه‌هایی در حوزه‌های تربیت، جامعه‌شناسی، روان‌شناسی، تاریخ و اخلاق ارائه داد. این بخش‌ها

به‌ویژه برای پژوهشگران و دانشجویانی مفید است که در پی یافتن الگوهای نظری برای علوم انسانی اسلامی هستند.

با همه این‌ها، واقعیت این است که پژوهش در حوزه «تفکر اسلامی و علوم انسانی» یک کار ناتمام است. از یک‌سو گستردگی منابع، تنوع دیدگاه‌ها و عمق تاریخی این حوزه، جامعیت کامل را دشوار می‌کند. از سوی دیگر، پرسش‌های جدیدی که جهان معاصر در برابر ما قرار داده، پیوسته در حال تغییر و تحول‌اند. به همین دلیل است که نویسندگان این کتاب باور دارد هر پژوهش در این حوزه، آغازی است برای پژوهش‌هایی جدیدتر، عمیق‌تر و دقیق‌تر.

در پایان، امید است این اثر بتواند راهی روشن برای محققان، دانشجویان و علاقه‌مندان بگشاید و آنان را در فهم بهتر یکی از مهم‌ترین موضوعات روزگار ما یاری کند: نسبت سنت اسلامی با جهان جدید. اگر این کتاب توانسته باشد هرچند اندک، بر غنای این گفت‌وگوی بزرگ بیفزاید، رسالت خود را انجام داده است.

مقدمه

مباحث مربوط به تاریخ تفکر اسلامی از جمله حوزه‌هایی است که هم در فهم گذشته تمدن اسلامی نقش اساسی دارد و هم در تحلیل بسیاری از مسائل فکری و فرهنگی جهان معاصر اهمیت پیدا می‌کند. تفکر اسلامی در طول بیش از چهارده قرن، در قالب مجموعه‌ای از تلاش‌های عقلانی، تجربی، معنوی و اجتماعی شکل گرفته و به تدریج به یکی از مهم‌ترین سنت‌های فکری در تاریخ بشر تبدیل شده است. این سنت فکری، از همان آغاز ظهور اسلام با طرح پرسش‌هایی بنیادین درباره خدا، جهان، انسان، جامعه و اخلاق شکل گرفت و به تدریج در مواجهه با تحولات تاریخی، فرهنگی و علمی گسترش یافت. از این رو مطالعه تاریخ تفکر اسلامی تنها بررسی گذشته‌ای دور یا مجموعه‌ای از نظریه‌های کهن نیست، بلکه تلاشی برای فهم روند شکل‌گیری یکی از نظام‌های مهم اندیشه در تاریخ تمدن انسانی است.

ظهور اسلام در قرن هفتم میلادی نقطه آغاز تحولی گسترده در جهان فکری و فرهنگی آن روزگار بود. قرآن کریم، به عنوان متن بنیادین اسلام، نه تنها مجموعه‌ای از آموزه‌های دینی را عرضه کرد، بلکه افق تازه‌ای از اندیشیدن درباره انسان و جهان را پیش روی مخاطبان خود گشود. تأکید قرآن بر عقلانیت، تأمل در آفرینش، جست‌وجوی حقیقت، عدالت اجتماعی و مسئولیت اخلاقی انسان، زمینه‌ای را فراهم ساخت که در آن اندیشه دینی بتواند با فعالیت عقلانی و علمی پیوند برقرار کند. همین امر سبب شد که در جامعه اسلامی، از همان سده‌های نخستین، پرسش‌های عمیق فلسفی، کلامی و اجتماعی مطرح شود و اندیشمندان مسلمان در پی پاسخ دادن به این پرسش‌ها برآیند. با گسترش قلمرو اسلامی و تماس مسلمانان با تمدن‌ها و فرهنگ‌های گوناگون، جریان تازه‌ای از تبادل فکری و علمی شکل گرفت. ترجمه آثار یونانی، ایرانی و هندی به زبان عربی، به ویژه در دوره عباسی، فضای فکری جدیدی را در جهان اسلام پدید آورد. این روند نه تنها موجب انتقال دانش‌های پیشین به جهان اسلام شد، بلکه به پیدایش رویکردهای تازه‌ای در اندیشه اسلامی انجامید. فیلسوفان مسلمان کوشیدند مفاهیم فلسفی یونانی را با آموزه‌های اسلامی سازگار کنند و از دل این تعامل، دستگاه‌های فلسفی نوینی شکل گرفت که بعدها تأثیرات گسترده‌ای در جهان اسلام و حتی در اندیشه اروپایی بر جای گذاشت.

در کنار فلسفه، علم کلام نیز به عنوان یکی از مهم‌ترین حوزه‌های تفکر اسلامی پدید آمد. متکلمان مسلمان در تلاش بودند از باورهای دینی در برابر پرسش‌ها و نقدهای فکری دفاع کنند و در عین حال، به تبیین عقلانی مفاهیم اعتقادی بپردازند. مباحثی چون صفات الهی، جبر و اختیار، عدل الهی، ماهیت ایمان و رابطه عقل و وحی از جمله موضوعاتی بود که در علم کلام مورد بحث قرار گرفت. مکاتب مختلف کلامی در طول تاریخ اسلام شکل گرفتند و هر یک با رویکرد خاص خود کوشیدند پاسخی برای این مسائل ارائه دهند. این مباحث نه تنها در حوزه الهیات، بلکه در حوزه‌های دیگر

علوم انسانی نیز تأثیرگذار بود؛ زیرا پرسش درباره انسان، اراده، اخلاق و مسئولیت اجتماعی در بسیاری از علوم انسانی جایگاه محوری دارد.

از سوی دیگر، عرفان اسلامی نیز به عنوان یکی از ابعاد مهم تفکر اسلامی، در شکل‌گیری نگاه خاصی به انسان و جهان نقش داشته است. عرفا بر تجربه درونی، تهذیب نفس و شناخت شهودی حقیقت تأکید می‌کردند و معتقد بودند که حقیقت نهایی تنها از طریق عقل نظری قابل دستیابی نیست، بلکه نیازمند سلوک معنوی و تجربه قلبی است. آثار عرفانی در طول قرن‌ها نه تنها در حوزه معنویت و اخلاق فردی تأثیرگذار بوده‌اند، بلکه بر ادبیات، هنر و فرهنگ عمومی جهان اسلام نیز اثر عمیقی گذاشته‌اند. بسیاری از مفاهیم مربوط به انسان، عشق، کمال و آزادی در آثار عرفانی، بعدها در حوزه‌های مختلف علوم انسانی مورد توجه قرار گرفته است.

فقه اسلامی نیز به عنوان دانشی که به تنظیم روابط فردی و اجتماعی مسلمانان می‌پردازد، یکی دیگر از عناصر مهم در ساختار تفکر اسلامی به شمار می‌آید. فقه در طول تاریخ، تنها مجموعه‌ای از احکام عبادی نبوده است، بلکه چارچوبی برای سامان‌دهی زندگی اجتماعی، اقتصادی و سیاسی جامعه اسلامی فراهم کرده است. روش‌های اجتهادی که در علم اصول فقه شکل گرفت، نوعی نظام استدلالی پیچیده ایجاد کرد که در آن از عقل، نصوص دینی، اجماع و دیگر منابع برای استنباط احکام استفاده می‌شود. این روش استدلالی خود نشان‌دهنده پیوند عمیق میان عقلانیت و دین در سنت فکری اسلامی است.

با گذر زمان، مجموعه این حوزه‌های معرفتی یعنی فلسفه، کلام، عرفان و فقه، در کنار علوم دیگری چون تاریخ‌نگاری، علوم ادبی، اخلاق و تعلیم و تربیت، شبکه‌ای گسترده از دانش‌ها را در جهان اسلام شکل دادند. این شبکه معرفتی نه تنها در درون تمدن اسلامی رشد کرد، بلکه در دوره‌هایی از تاریخ به یکی از منابع اصلی انتقال دانش به دیگر تمدن‌ها تبدیل شد. بسیاری از متفکران اروپایی در قرون وسطی با آثار فیلسوفان

مسلمان آشنا شدند و از طریق ترجمه‌های لاتینی، بخشی از میراث فلسفی اسلامی وارد فضای فکری اروپا شد.

با این حال، در دوران جدید و با شکل‌گیری علوم انسانی مدرن در غرب، وضعیت تازه‌ای در برابر جوامع اسلامی پدید آمد. علوم انسانی جدید، با روش‌ها، مفاهیم و پیش‌فرض‌های خاص خود، به سرعت در دانشگاه‌ها و مراکز علمی جهان گسترش یافتند. این علوم غالباً بر پایه دیدگاه‌هایی درباره انسان، جامعه و معرفت شکل گرفته‌اند که ریشه در سنت فلسفی و تاریخی غرب دارند. از این رو، در بسیاری از جوامع اسلامی این پرسش مطرح شد که نسبت میان این علوم و سنت فکری اسلامی چیست و آیا می‌توان میان این دو نظام معرفتی نوعی تعامل یا بازخوانی انتقادی برقرار کرد.

پاسخ به این پرسش نیازمند شناخت دقیق هر دو حوزه است. بدون فهم عمیق تاریخ تفکر اسلامی، نمی‌توان درباره ظرفیت‌های آن برای مشارکت در علوم انسانی سخن گفت. همچنین بدون شناخت ساختار و مبانی علوم انسانی معاصر، امکان گفت‌وگوی جدی میان این دو سنت فکری وجود نخواهد داشت. از این رو مطالعه تاریخ تفکر اسلامی تنها یک مطالعه تاریخی نیست، بلکه بخشی از تلاش گسترده‌تری است که می‌کوشد جایگاه این سنت فکری را در جهان امروز روشن کند.

کتابی که پیش روی خواننده قرار دارد، در همین چارچوب شکل گرفته است. هدف آن ارائه تصویری روشن از روند شکل‌گیری و تحول تفکر اسلامی و بررسی تأثیرات آن بر حوزه‌های مختلف علوم انسانی است. در این مسیر تلاش شده است که از نگاه صرفاً توصیفی فراتر رفته و به تحلیل مفاهیم، مبانی و روش‌های فکری موجود در سنت اسلامی پرداخته شود. بررسی این مبانی می‌تواند نشان دهد که چگونه اندیشه اسلامی در طول تاریخ توانسته است به مسائل گوناگون انسانی پاسخ دهد و چگونه ممکن است در شرایط جدید نیز الهام‌بخش پژوهش‌های تازه باشد. البته روشن است که گستردگی موضوع تفکر اسلامی به اندازه‌ای است که هیچ پژوهشی نمی‌تواند تمامی ابعاد آن را به طور کامل دربر

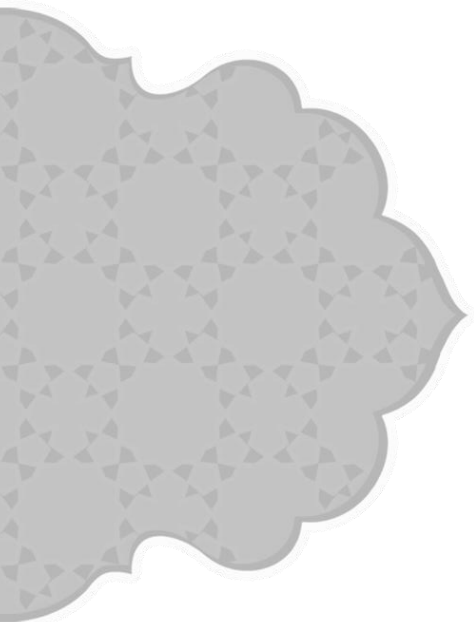
گیرد. تاریخ اندیشه اسلامی شامل طیف وسیعی از متفکران، مکاتب و جریان‌های فکری است که هر یک نیازمند بررسی مستقل و عمیق هستند. از این رو این کتاب را باید تلاشی مقدماتی برای ترسیم چارچوبی کلی از این حوزه دانست؛ چارچوبی که بتواند زمینه را برای پژوهش‌های دقیق‌تر و تخصصی‌تر فراهم سازد.

از سوی دیگر، مطالعه تفکر اسلامی تنها به شناخت اندیشه‌های گذشته محدود نمی‌شود. هر سنت فکری زمانی می‌تواند زنده و پویا باقی بماند که امکان بازخوانی و تفسیر دوباره آن در شرایط جدید وجود داشته باشد. جهان معاصر با مسائل پیچیده‌ای مانند: تحولات فرهنگی، تغییرات اجتماعی، پیشرفت‌های علمی و گسترش ارتباطات جهانی روبه‌رو است. در چنین شرایطی، بازاندیشی در میراث فکری اسلامی می‌تواند به فهم بهتر این تحولات کمک کند و زمینه‌ای برای شکل‌گیری رویکردهای تازه در علوم انسانی فراهم آورد.

از این رو، هدف اصلی این کتاب تنها ارائه گزارشی تاریخی از اندیشه اسلامی نیست، بلکه تلاش برای ایجاد زمینه‌ای فکری است که در آن بتوان درباره رابطه میان سنت و تجدد، دین و عقلانیت، میراث فرهنگی و نیازهای معاصر به شکلی سنجیده اندیشید. امید است این اثر بتواند برای دانشجویان، پژوهشگران و علاقه‌مندان حوزه علوم انسانی و مطالعات اسلامی مفید واقع شود و آنان را در مسیر شناخت عمیق‌تر این سنت فکری یاری دهد.

بی‌تردید هر پژوهشی در این حوزه نیازمند گفت‌وگو و نقد مستمر است. تاریخ تفکر اسلامی همچنان عرصه‌ای باز برای تحقیق و بررسی است و هر نسل از پژوهشگران می‌تواند با پرسش‌های تازه به سراغ آن برود و افق‌های جدیدی را کشف کند. این کتاب نیز در همین مسیر به نگارش درآمده است و امید می‌رود بتواند سهمی هرچند اندک در گسترش این گفت‌وگوی علمی ایفا کند.

فصل اول

بنیان‌های معرفتی تفکر اسلامی

معرفی کلی جهان‌بینی اسلامی

جهان‌بینی اسلامی را باید نظامی منسجم از باورهای هستی‌شناختی، انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی دانست که بر بنیاد وحی شکل گرفته و در عین حال با عقلانیت استدلالی پیوندی عمیق دارد. این جهان‌بینی نه تنها مجموعه‌ای از گزاره‌های اعتقادی نیست، بلکه افقی گسترده برای فهم جهان، تفسیر تجربه انسانی و جهت‌دهی به زندگی فردی و اجتماعی فراهم می‌سازد. از نخستین لحظات نزول قرآن، اندیشه اسلامی بر این اصل استوار شد که جهان، انسان و تاریخ دارای معنا، غایت و نظم هستند و این نظم، نتیجه اراده و حکمت الهی است. از همین رو، جهان‌بینی اسلامی به گونه‌ای شکل گرفته است که تمامی ساحت‌های زندگی بشر را در یک چارچوب کل‌نگر و هماهنگ در نظر بگیرد؛ چارچوبی که در آن هستی مخلوق خداوند است، انسان موجودی صاحب کرامت و مسئولیت است و تاریخ بستری برای تحقق اراده الهی از طریق انتخاب‌های اخلاقی انسان‌ها.

یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های جهان‌بینی اسلامی، تأکید آن بر پیوند میان «توحید»، «نظام هستی» و «زندگی انسان» است. توحید در اسلام تنها یک آموزه الهیاتی نیست، بلکه بنیان اصلی فهم جهان و ساختار معنایی زندگی به شمار می‌آید. این آموزه، جهان را

مجموعه‌ای پراکنده و بی‌غایت نمی‌داند، بلکه آن را شبکه‌ای منظم، هدفمند و مبتنی بر حکمت الهی توصیف می‌کند. در قرآن کریم مکرراً بر نشانه‌های الهی در آفرینش تأکید می‌شود و انسان به مشاهده، تعقل و تأمل در جهان فراخوانده می‌شود. این امر نشان می‌دهد که جهان‌بینی اسلامی نه تنها وحی محور است، بلکه «هستی‌شناسی تأمل‌پذیر» را نیز ترویج می‌کند؛ یعنی جهانی که هم از طریق وحی قابل فهم است و هم از طریق عقل و مشاهده. پژوهشگران معاصر همچون رضوی معتقدند که این تلفیق میان عقل و وحی، جوهره اصلی فلسفه جهان‌بینانه اسلام است و آن را از بسیاری از سنت‌های دینی دیگر متمایز می‌کند (رضوی، ۱۳۹۹ ش، ص ۴۵).

در این جهان‌بینی، انسان جایگاهی کاملاً ویژه دارد. برخلاف برخی نظام‌های فکری که انسان را موجودی صرفاً طبیعی یا مادی تلقی می‌کنند، در اسلام انسان موجودی دو ساحتی معرفی می‌شود: هم مادی و هم روحانی. قرآن از یک سو به آفرینش انسان از خاک اشاره می‌کند و از سوی دیگر، به دمیدن روح الهی در او. این دوگانه، مبنای فهم اسلامی از اخلاق، مسئولیت‌پذیری، آزادی و رشد معنوی است. بنابراین انسان در جهان‌بینی اسلامی نه موجودی جبرباور و بی‌اختیار است و نه موجودی رها از نظام اخلاقی؛ بلکه موجودی است که در ساختار هستی‌شناختی آفرینش جایگاهی ممتاز دارد و در عین حال باید در برابر اعمال و آگاهی‌های خود پاسخگو باشد. به تعبیر رحمانی، این نگاه ترکیبی به انسان، نقطه تلاقی خداشناسی، اخلاق و جهان‌شناسی در اندیشه اسلامی است و بسیاری از مبانی علوم انسانی اسلامی از همین اصل نشأت می‌گیرد (رحمانی، ۱۴۰۱ ش، ص ۳۲).

از نظر هستی‌شناختی، جهان‌بینی اسلامی بر سه اصل بنیادین استوار است:

یکم، جهان مخلوق و وابسته به خداست؛

دوم، جهان منظم، قانون‌مند و دارای سنن ثابت است؛

سوم، جهان دارای غایت و هدف است.